

INDLEDNING

Ole Davidsen

Hvad enten man studerer religion eller litteratur, er spørgsmålet om litteraturen og det hellige et betydningsfuldt tema. Inden for religionens verden indtager litteratur i forskellige former en central plads, og inden for litteraturens verden udgør religiøse tanker og fænomener ofte et væsentligt motiv. Religionsvidenskab, teologi og litteraturvidenskab mødes i studiet af den religiøse litteratur og spørgsmålet om det hellige.

Dette møde er kendetegnet ved en dobbeltbevægelse, der tydeligst kan iagttages inden for vestlig religion og litteratur. På den ene side er den vestlige litteratur præget af Bibelen og den jødisk-kristne teksttraditions virkningshistorie. På den anden side er den vestlige kulturs opfattelse af den kristne teksttradition i høj grad formidlet gennem litteraturen. Dels gennem værker, hvis mytologiske/teologiske/ideologiske univers tematiserer og fortolker menneskets eksistentielle situation i verden i dialog med traditionerne, dels gennem litteraturteoriernes kritiske indsigter om litteraturen og dens formende funktion i den fortsatte kulturelle selvfortolkning.

Den religiøse fortolkning af mennesket i verden er i sig selv åben for forskellige tydinger, men fremtræder i et videnskabeligt perspektiv som et kulturelt fænomen: De religiøse tekster er frembragt af mennesker, uagtet at nogle af disse tekster fremstiller sig selv som et resultat af guddommelig handling. Der findes ingen udsagn om Gud eller det hellige, der ikke er frem-sat af et menneske, og sådanne sociokulturelle udsagn om Gud og det hellige er skriftligt forankret i religiøse tekster. Men netop denne opfattelse rejser et særligt spørgsmål: Når de religiøse tekster fremstår som litteratur, som et produkt af en både religiøst og litterært inspireret menneskelig bevidsthed – og ikke af en guddommelig intervention – hvordan skal vi så forklare, at visse af kulturens litterære tekster tilkendes en særlig status af hellige tekster, og at så mange andre tekster er relateret til disse i medspil og modspil? Mere generelt kan vi spørge: Hvordan er forholdet egentlig mellem litteraturen og det hellige?

Hvis man under betegnelsen »den religiøse litteratur« samler al litteratur, der på den ene eller den anden måde forholder sig til det hellige, så kan denne litteratur indledningsvis inddeles i tre grundkategorier:

Kanonisk tekst – Liturgisk tekst – Skønlitterær tekst.

På den ene side står *den kanoniske tekst*, der rejser spørgsmålet om de hellige urteksters særlige væsen og status: Hvad er en hellig tekst? Er tekstens hellighed en iboende kvalitet i kraft af emner og temaer, eller er autoritet og normativitet knyttet til sproghandling, kommunikation og institution? Fortolker den kanoniske tekst selv sit anliggende og sin funktion, eller er den overvejende bestemt af sin receptive sociale kontekst?

På den anden side står *den religiøse skønlitteratur*, dvs. religiøs litteratur i form af novelle, roman, drama og film, der kan bestemmes som religiøs i mere eller mindre udtalt grad. Også her er spørgsmålet, om den religiøse tekst skal bestemmes som sådan ud fra sit tema, sin kommunikation eller sin reception og brug. Desuden: Hvis alle hellige tekster er religiøse, er alle religiøse tekster så også hellige, eller er det meningsfuldt at skelne mellem hellig tekst og religiøs tekst?

Mellem den kanoniske tekst og den religiøse skønlitterære tekst står *den liturgiske tekst*, dels ritualtekster, dels salme, bøn og prædiken, der udmærker sig ved at indgå i en særlig institutionsbestemt brugssituation, hvor tekst og performance er nøje forbundet.

Den liturgiske tekst synliggør umiddelbart en anden væsentlig treklang mellem forskellige aspekter af de religiøse teksters status og virke:

Urtekst – Intertekst – Kontekst.

Den liturgiske tekst indgår gerne i en udtalt intertekstuel relation til den kanoniske urtekst og opnår som sådan semi-kanonisk status af autoriseret helligtekst. *Den Danske Salmebog*, der er autoriseret af Hendes Majestæt Dronning Margrethe II til brug ved gudstjeneste i Den Danske Folkekirke, er et godt eksempel på religiøs litteratur med liturgisk funktion og næsten kanonisk stilling. Men det er uklart, om den især henter sin status fra den intertekstuelle forbindelse til urteksten, i dette tilfælde Bibelen, eller fra sin institutionelle forankring i den kirkelige og statslige kontekst.

De nævnte kategorier står imidlertid til diskussion, bl.a. fordi de dukker op på tværs af de ofte svævende grænser. Kanoniske tekster fungerer også som liturgiske tekster og læses desuden undertiden som religiøs skønlitteratur. Liturgiske tekster som salmer og faste bønner opnår gerne status på linje med kanoniske tekster, skønt de er forfattet af kendte skønlitterære digtere med egennavn. Skønlitterære tekster, hvis religiøse status er mere eller mindre udtalt, kan få optagelse i en litterær kanon og gøres til genstand for andagtsfuld brug, fra opbyggelig individuel læsning til fællesskabsstiftende social kult.

Kategorien urtekst er tilsvarende en relativ størrelse, eftersom f.eks. de bibelske urtekster indgår i et intertekstuel samspil med andre fortidige tekster og er præget af deres oprindelige kontekst, deres tilblivelse og brug. Samtidig

fungerer urteksten som intertekst for både liturgiske og skønlitterære tekster. Dette spil mellem forskellige religiøse tekster – kanoniske, liturgiske og skønlitterære – rejser spørgsmålet om de enkelte teksters omgang med det hellige, om deres grad af hellighed, og især, om det hellige er en egenskab ved teksten, dens intertekstuelle bestemmelser, dens reception og brug og/eller institutionelle forankring i sociale magtrelationer.

Eksegeterne, som fortrinsvis arbejder med urteksterne, henter væsentlig inspiration fra forskellige litteraturkritiske tilgange og er i stigende grad optaget af, hvordan disse urtekster fungerer og reciperes i nutidige liturgiske og skønlitterære tekster. På dette punkt deler eksegeterne interesse med homiletikere og hymnologer. I deres arbejde med de skønlitterære tekster støder litteraterne på deres side igen og igen på spørgsmål om, hvordan den religiøse litteratur indgår i et intertekstuellet samspil med urteksterne og deres kontekstuellet bestemte receptions-historie.

Litteraturen står således centralt i kulturens selvfortolkning af det hellige, ikke mindst i spørgsmålet om forståelsen af og omgangen med dens hellige tekster. Dette er vel egentlig ikke overraskende i en skriftreligiøs kultur som vores, domineret af den jødisk-kristne tradition. Det er dog bemærkelsesværdigt, hvorledes litteraturens domæne har fået betydning for opfattelsen af det religiøse i det offentlige samtalerum. På den ene side ser vi, hvorledes religionen og det hellige skildres i litteraturen, og hvordan valg af stof, genre, motiv, tema og stil præges af traditionens anskuelser og værdibegreber – selv hvor det kommer til et kritisk selvopgør, eller forfatteren tror sig fri af sine intertekstuelle forudsætninger. Her på litteraturens scene reflekteres og udspilles livet med det hellige – undertiden som overlagt blasfemisk travesti. På den anden side ser vi, hvorledes teoretiske indsigter fra litteraturforskningen spiller en stadig større rolle for vores opfattelse af den religiøse og hellige tekst og dermed for vores forståelse af den religiøse livstydningens status. Det gælder såvel alment kulturelt som inden for både den teoretiske og den praktiske teologi og har særlig betydning for det æstetisk-teologiske skriftsyn, der kritisk former sig som et modsvar på udfordringen fra henholdsvis fundamentalismens nidkære bibeltro og modernismens afvisning af den religiøse dimensions betydning for individuel og kollektiv identitetsdannelse.

Studiet af litteraturen og det hellige er således et vægtigt bidrag til afklaring af, hvordan vi tænker og omgås det hellige. En lang række fælles problemer står i den forbindelse til diskussion, hvilket er et godt grundlag for en kreativ og frugtbar udveksling af ideer og tanker mellem religionsforskere, teologer og litterater. Den foreliggende samling af artikler er et bidrag til denne diskussion om litteraturen og det hellige. Den prætenderer på ingen måde at dække alle relevante aspekter af dette centrale emne, men udkaster en første skitse til en mulig systematisering af et temmelig sammensat og endnu lidet opdyrket

forskningsfelt. Bogens 27 artikler er opdelt i fem grupper, selv om de enkelte artikler ofte berører flere af følgende hovedtemaer:

I. Tekstforståelse i jødisk, kristen og islamisk tradition

Det er nærliggende at indlede med en samling af artikler, der beskæftiger sig med aspekter af tekstforståelsen hos de tre store skriftreligioner, Jødedom, Kristendom og Islam. Intertekstuelt er disse religioners kanoniske skriftsamlinger – jødernes *Tora* (der svarer til Det Gamle Testamente i den kristne tradition), de kristnes *Bibel* (Det Gamle og Det Nye Testamente) og muslimernes *Koran* – stærkt forbundne, hvilket viser, at selv kanoniske skriftsamlinger har en historie. Særligt stærke fortolkninger af sådanne skriftsamlinger fører til dannelse af nye religioner, der organiserer sig ud fra en ny kanon som helligtekst. Hvis den kanoniske samling af skrifter principielt er lukket, så er den til gengæld åben for fortolkning gennem andre tekster. De kanoniske skrifers virknings- og receptionshistorie viser, at selv sådanne fastlagte tekster fungerer i kraft af en levende fortolkningshistorie præget af omfortolkning, genfortolkning og nyfortolkning.

II. Den liturgiske tekst mellem helligtekst og skønlitteratur

Ved liturgiske tekster menes almindeligvis de tekster, som indgår i en gudstjeneste eller religiøs kulthandling, herunder salme og prædiken. Ritualer er særlige handlinger, der typisk udspiller sig på et helligt sted (f.eks. kirken), i en hellig tid (f.eks. søndag) og under medvirken af en eller flere hellige, dvs. indviede personer (f.eks. præst). Over for disse offentlige handlinger står de private religiøse handlinger som andagt, f.eks. i form af husandagt eller personligt fromhedsliv, der ligeledes er knyttet til tekster af rituel karakter, f.eks. skriftligt fastlagte bønner, og kan udgøre et performativt andagtsprogram. Den religiøse handling tager grundlæggende sigte på etableringen af mødet med det hellige, men udviser en stor kompleksitet og variation i oplevet intensitet. Hovedhandlingens dramatiske forløb er narrativt organiseret, men tilknyttet en flerhed af betydningslag i kraft af arkitekturen i den samlede tekstur, der på en gang udtrykker og fortolker denne akt. Grundspørgsmålet er her, hvorledes tekster, der indgår i religiøse handlinger, er i stand til at formidle denne oplevelse af det helliges nærvær, herunder om tekster kan skabe et liturgisk eller andagtsfuldt rum omkring sig, når de anvendes, til formning og bekræftelse af deltagernes tro, identitet og fællesskab. Kategorien prædiken rejser på sin side særlige spørgsmål. En prædiken er den mest variable teksttype i gudstjenestens samlede tekstkorpus og fjernest i forhold til kultens hellige centrum. Man kan holde såkaldt »liturgisk gudstjeneste« uden prædiken; men kan

man også holde prædiken uden gudstjeneste? Kan prædiken løsrive sig fra sin liturgiske forankring og antage karakter af litteratur? Hvad sker der, når en samling af prædikener, som er blevet holdt i en kirke, udgives og læses som opbyggelig andagtslitteratur? Kan man udgive fiktive prædikener, der flytter prædikestolen ud i litteraturens offentlige rum?

III. Det hellige i skønlitteraturen

Det hellige kan selsagt tematiseres på mangfoldige måder i skønlitteraturens brogede verden, men grundlæggende må der altid spørges efter, hvordan beretningens begivenhedshistorie fungerer i den mere indirekte meddelelse, som forfatteren formidler til sin læser. Skønlitteratur, der tematiserer religionen og det hellige, handler ikke kun om religiøse personer og deres oplevelser af tilværelsens uudgrundelighed, den er også forfatterens og læserens livtag med opfattelsen og fortolkningen af menneskets eksistentielle livssituation.

Visse værker forholder sig meget udtrykkeligt til traditionens kanoniske tekster. Det gælder forfattere, der f.eks. lader deres romanpersoner citere fra Bibelen, men også forfattere, der genfortæller de bibelske grundfortællinger. En sådan genfortælling er gerne en genfortolkning, der forholder sig mere eller mindre frit til sit forlæg. En gådefuld bibeltekst, hvis scenarium drager, men også provokerer og kalder på afklaring, bliver fortolket litterært gennem frembringelse af en ny fortælling. Romaners grundtema og narrative struktur kan være en variation over gennemgående kristne motiver så som kærlighed til de fortabte og oprejsning af de fordømte. Andre værker tematiserer i litterær form teologiske spørgsmål om de kristne sakramenter, dåb og nadver, liturgiske handlinger og symboler, der i særlig grad opfattes som hellighedens ikoner. Det er dog ikke kun kanoniske og liturgiske tekster, der dukker op i litteraturen, men hele den kristne teksttradition står til rådighed for forfatterne, hvis egne tekster indskrives i en fortløbende og uafsluttet traditionshistorie med dens apokryfe skrifter, helgenlegender, gralsfortællinger og senere klassikere som f.eks. Dantes *Den Guddommelige Komædie* og John Bunyans *Pilgrimsvandringen*. Sidstnævnte giver således inspiration til romanens levnedsskildring af personer, hvis livsløb opfattes som en rejse, en grundmetafor, der er særlig velegnet til at tematisere spørgsmålet om sandheden, vejen og livet.

De bibelske beretninger er litteratur i den forstand, at de er skriftligt nedfældede fortællinger, der umiskendeligt bærer præg af menneskelige åndsprodukter med en vis kunstnerisk udformning. Men det har været vanskeligt at rubricere den religiøse litteratur nærmere. Litteraturens opdeling i skønlitteratur, der vedrører den opdigtede verden, og faglitteratur, der angår den virkelige verden, suppleres gerne af en tredje gruppe, den opbyggelige litteratur, der synes at udgøre et både-og, hvis ikke et hverken-eller. Derfor er

det nærliggende at undersøge ligheder og forskelle mellem forskellige teksters virkelighedsforståelse. Det synes oplagt, at teksters hellighedsstatus på en eller anden måde må være forbundet med deres virkelighedskonstruktion, deres påstand om at henvise til den virkelige eller yderste virkelighed.

Men dermed rejses også problemet om de religiøse teksters overbevisningskraft og plausibilitet i den moderne og senmoderne sekulariserede kulturs selvforståelse. Det er et meget åbent spørgsmål, om skønlitteraturen ligefrem har overtaget religionens rolle som livsfortolkning; men det er tydeligt, at traditionens religiøse livsytning ser sig fortolket gennem litteraturen, der ofte antager karakter af (indirekte) prædiken forstået som offentlig forkyndelse af det kristne evangelium. Når mange præster inddrager skønlitteratur i deres prædikener, er det så fordi dele af skønlitteraturen gradvist har overtaget prædikenens funktion? Hvis den kunstneriske form er en forudsætning for, at vi kan hengive os til drømme og håb uden skam, er skønlitteraturen så det medium, hvori det senmoderne menneske bedst kan tage livtag med det hellige og hengive sig til en (momentan) religiøs livsytning? Måske er skønlitteraturens middelbare tematisering af religiøse erfaringer en befriende åbenbaring for den, som ellers ser sig hensat i metafysisk forlegenhed på grund af menings-sammenbruddet i en traditionel religiøs retorik. Hvordan det nu end er med det, så er litteraturen et felt, hvor den religiøse tradition problematiseres og diskuteres, interpreteres og transformeres, rekontekstualiseres og aktualiseres i lyset af gældende ideologiske strømninger og kulturelle erkendelser.

IV. Ortodoksi og blasfemi i litteraturen

Den hellige tekst med sin sakrosankte status og den religiøse tekst om det helliges ukrænkelighed påkalder sig med semantisk nødvendighed konflikt, fordi renhed og urenhed gensidigt definerer hinanden. Ganske vist trues helligheden altid af profanerende verdsliggørelse, men den diametrale modspiller er kætteriet og blasfemien. I traditionens stadige fortolkningsproces bekæmper religiøse tekster hinanden, og hvad der for den ene part er Guds åbenbarende tale, er for den anden part Satans bedrag. I historiens løb kan religiøse tekster skifte status fra ortodoksi til hæresi, når ideologierne ændrer sig, eller den sociale kontrol skifter magtbase. Reformation er i grunden en vedvarende proces som følge af fortolkningskampen om det hellige. Visse fortolkninger undertrykkes og må overleve i subkulturer, mens andre sætter sig igennem og får dramatiske samfundsmæssige følger, fra sektdannelse over kirkesplittelse til religionskrige. Ved skæbnens ironi kan tekster, der gør op med en magisk hellighedsforståelse, selv ende som et fetichistisk relikvie.

Den religiøse teksts konfliktfyldte natur synes givet med dens polemiske struktur. Den jødiske monoteisme blev til ved at frakende andre guder eks-

istensberettigelse, og kristendommen, der begyndte som en indre jødisk reformbevægelse, endte med at fremstå som et eksklusivt alternativ hertil. Ifølge islam er Guds sande væsen og vilje først blevet åbenbaret gennem profeten Muhammed, der må bruge megen energi på at afvise jødisk og kristen vranglære. Litteraturens genfortolkning af de hellige tekster er følgelig også straks i kamp om sandheden. Inden for den jødisk-kristne tradition er det imidlertid karakteristisk, hvorledes tvivl og blasfemi spiller en afgørende rolle i den religiøse selvforståelse. Job tillod sig at tale Herren imod, og Jesus blev henrettet som gudsbespotter. Blasfemi er her ikke simpel bespottelse eller profanering, men en stigmatisering, der rammer den, som udfordrer den herskende gudstanke med tilhørende værdiopfattelse. Måske er litteraturen det sted, hvor der i dag flyttes grænser for vores opfattelse af det hellige. I hvert fald ser vi flere forfattere udfordre traditionen i en veritabel Jakobskamp om værdier og holdninger. Et sådant opgør er selvsagt traditionskritisk, fordi værket taler imod den hellige tekst. Men samtidig er dette værk traditionsbekræftende, eftersom den hellige tekst ser sig indskrevet i en ny og aktualiserende tekstfortolkning. Blasfemiske genfortolkninger af hellige tekster kan være en udnyttelse af traditionens pondus til støtte for egne ideologiske synspunkter, eller der kan være tale om en æstetisk leg med litteraturen som inspireret skrift. I visse kulturer – historisk som aktuelt – kan værker få status af forbudte bøger som i tilfældet med Salman Rushdies *De sataniske vers*. Men løgnen har som bekendt ringe kår, så inddragelsen af traditionen må stikke dybere og være mere end en overlagt gidseltagning eller bevidst provokation: Traditionen er både en anfægtelse og et håb, og værket bekræfter sin egen indfældethed i kulturens religiøse tradition.

V. Den religiøse diskurs

Nogle religiøse tekster forekommer mere hellige end andre, hvilket synes at hænge sammen med spørgsmålet om afsenderen af tekstens tale. En tekst foreligger jo som en diskurs, en skriftligt fikseret tale, hvormed nogen meddeler sig. Dog aldrig i eget navn, men som talerør for *den Anden*, der garanterer for talens sociokulturelle forståelighed og plausibilitet: Videnskaben, Sandheden, Visdommen eller Gud. Ligesom Jerusalems tempel var opdelt i rum og gårde med aftagende hellighed i forhold til det Allerhelligste, således kan religiøs tale forstås inden for en diskursiv arkitektur, hvor den guddommelige tale udgør det hellige centrum. Tekster, hvori guddommen selv taler – gennem sine profeters hellige mund – er mere hellige end tekster, som citerer denne tale, og disse er igen mere hellige end tekster, der forklarer og udlægger denne tale.

Nu gives der som nævnt ingen guddommelig tale, som ikke er fremsat af et menneske, hvilket rejser fundamentale spørgsmål om denne tales trovær-

dighed. Problemet skærpes, når den guddommelige tale alene kendes fra en hellig tekst, som er undfanget og forfattet af en forgængelig digter. Hvad er forskellen mellem profeti og poesi? Der er her ikke først tale om en moderne, kritisk problematisering, for de hellige tekster afslører selv, at deres forfattere er opmærksomme på vanskelighederne: Hvordan kan menneskeskabt litteratur formidle guddommens åbenbarende tale om den yderste og skjulte virkelighed? Hvilken status har sådanne religiøse udsagn? Hvorfra henter de deres overbevisningskraft, og hvordan formår de at indfatte læseren i en tydning af dennes aktuelle virkelighed? Religiøse diskurser er tendentielt autoritære i deres intimidering og forførelse, når de henviser til guddommens almægtighed. Derfor er det væsentligt at diskutere forholdet mellem magt og autoritet til en afklaring af den rette omgang med det hellige.